तृतीयः पाठः सूक्तिसुधा।

(कण्ठस्थीकरणार्थम्)
केवलं पङ्क्तिद्वयात्मकाः श्लोकाः

सूक्तयः नाम सुवचनानि । सूक्तीनां पठनेन वाक्चातुर्यं वर्धते । सूक्तीनां प्रयोगः लेखने भाषणे च प्रभावं जनयति । उक्तमेव-

खिन्नं चापि सुभाषितेन रमते स्वीयं मनः सर्वदा
श्रुत्वान्यस्य सुभाषितं खलु मनः श्रोतुं पुनर्वाञ्छति ।
अज्ञान् ज्ञानवतोऽप्यनेन हि वशीकर्तुं समर्थो भवेत्
कर्तव्यो हि सुभाषितस्य मनुजैरावश्यकः सङ्ग्रहः ।।

वृत्तम्- शार्दूलविक्रीडितम्

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनम्
विद्या भोगकरी यशःसुखकरी विद्या गुरूणां गुरुः।
विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परं दैवतम्
विद्या राजसु पूज्यते न तु धनं **विद्याविहीनः पशुः**।।१।। -नीतिशतकात्

सन्धिविग्रहाः - १) रूपमधिकम् = रूपम् + अधिकम् । २) बन्धुजनो विदेशगमने = बन्धुजनः + विदेशगमने ।

अन्वयः - विद्या नाम नरस्य अधिकं रूपम्, प्रच्छन्नगुप्तं धनम्, विद्या भोगकरी यशःसुखकरी (च) । विद्या गुरूणां गुरुः । विदेशगमने विद्या बन्धुजनः । विद्या परं दैवतम् । विद्या राजसु पूज्यते न तु धनम्। विद्याविहीनः पशुः (एव) ।

वृत्तम्- वसन्ततिलका

निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।
अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः।।२।। -नीतिशतकात्

सन्धिविग्रहाः - १) नीतिनिपुणा यदि = नीतिनिपुणाः + यदि २) अद्यैव = अद्य + एव ।
३) मरणमस्तु = मरणम् + अस्तु । ४) न्याय्यात्पथः = न्याय्यात् + पथः ।

अन्वयः - यदि (अपि) नीतिनिपुणाः निन्दन्तु स्तुवन्तु वा, लक्ष्मीः समाविशतु यथेष्टं गच्छतु वा, मरणम् अद्य एव अस्तु युगान्तरे वा, (तथापि) धीराः न्याय्यात् पथः पदं न प्रविचलन्ति ।

वृत्तम्- अनुष्टुप्

आत्मनो मुखदोषेण बध्यन्ते शुकसारिकाः।
बकास्तत्र न बध्यन्ते **मौनं सर्वार्थसाधनम्**।।३।। -पञ्चतन्त्रात्

सन्धिविग्रहाः - १) आत्मनो मुखदोषेण = आत्मनः + मुखदोषेण । २) बकास्तत्र = बकाः + तत्र।

अन्वयः - शुकसारिकाः आत्मनः मुखदोषेण बध्यन्ते । तत्र बकाः न बध्यन्ते । (अतः) मौनं सर्वार्थसाधनम् ।

वृत्तम्-अनुष्टुप्

अल्पानामपि वस्तूनां **संहतिः कार्यसाधिका**।
तृणैर्गुणत्वमापन्नैर्बध्यन्ते मत्तदन्तिनः ।।४।। - हितोपदेशात्

सन्धिविग्रहाः - १) अल्पानामपि = अल्पानाम् + अपि ।
२) तृणैर्गुणत्वमापन्नैर्बध्यन्ते = तृणैः + गुणत्वम् + आपन्नैः + बध्यन्ते ।

अन्वयः - अल्पानां वस्तूनाम् अपि संहतिः कार्यसाधिका (विद्यते) । (यथा) गुणत्वम् आपन्नैः तृणैः मत्तदन्तिनः बध्यन्ते ।

वृत्तम्–अनुष्टुप्

घटं भिन्द्यात् पटं छिन्द्यात् कुर्याद्रासभरोहणम् ।
येन केन प्रकारेण प्रसिद्धः पुरुषो भवेत् ।।५।। –हास्योक्तिः

सन्धिविग्रहाः – १) कुर्याद्रासभरोहणम् = कुर्यात् + रासभरोहणम् । २) पुरुषो भवेत् = पुरुषः + भवेत् ।

अन्वयः – पुरुषः घटं भिन्द्यात्, पटं छिन्द्यात्, रासभरोहणं (अपि) कुर्यात् । येन केन प्रकारेण (सः) प्रसिद्धः भवेत् ।

भाषाभ्यासः

श्लोकः १

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत।

अ) का गुरूणां गुरुः ?
आ) किं राजसु न पूज्यते ? इ) कः पशुः एव ?

२. माध्यमभाषया उत्तरत ।

अ) 'विद्या नाम नरस्य'... इति श्लोकाधारेण विद्यायाः महत्त्वं लिखत ।

३. जालरेखाचित्रं पूरयत ।

विद्या →
- प्रच्छन्नगुप्तं ________ ।
- गुरूणां ________ ।
- परं ________ ।
- नरस्य अधिकं ________ ।

श्लोकः २.

१. मञ्जूषातः उचितं शब्दं चित्वा तालिकां पूरयत ।

नीतिनिपुणाः	________	________	वा
________	समाविशतु	________	वा
________	अद्यैव	________	वा

(निन्दन्तु, गच्छतु, युगान्तरे, मरणम्, लक्ष्मीः, स्तुवन्तु ।)

२. सन्धिविग्रहं कुरुत ।

अ) मरणमस्तु । आ) अद्यैव ।

३. माध्यमभाषया उत्तरत ।

'न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ।' इति सूक्तिं स्पष्टीकुरुत।

श्लोकः ३.

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

अ) शुकसारिकाः केन बध्यन्ते ?
आ) के न बध्यन्ते ?

२. सन्धिविग्रहं कुरुत ।

अ) बकास्तत्र
आ) आत्मनो मुखदोषेण

श्लोकः ४.

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

अ) का कार्यसाधिका भवति ?
आ) कैः मत्तदन्तिनः बध्यन्ते ?

२. सन्धिविग्रहं कुरुत ।

अ) अल्पानामपि
आ) तृणैर्गुणत्वमापन्नैर्बध्यन्ते

३. माध्यमभाषया उत्तरत ।

'संहतिः कार्यसाधिका' इति सूक्तिं स्पष्टीकुरुत ।

श्लोकः ५.

१. एकवाक्येन उत्तरत।

अ) नरः किं छिन्द्यात् ?
आ) मनुजः किं भिन्द्यात् ?

२. श्लोकात् लिङ्लकारस्य रूपाणि चित्वा लिखत ।

३. माध्यमभाषया उत्तरत ।

'येन केन प्रकारेण' इति उक्तिं स्पष्टीकुरुत ।

१. समानार्थकशब्दान् लिखत ।

विद्या, पशुः, धनम्, लक्ष्मीः, शुकः, संहतिः, दन्ती, पटम्, रासभः ।

२. विरुद्धार्थकशब्दान् लिखत ।

विदेशः, प्रच्छन्नम्, निन्दन्तु, रोहणम् ।

7L17HX

अभ्यासपत्रम् १ (१, २, ३ पाठानाम् आधारेण)

१. वाक्यं पुनर्लिखित्वा सत्यम्/असत्यम् इति लिखत ।

अ) स्तवनं तु मानवस्यैव भवेत् ।

आ) पृथुराजः प्रजाहितदक्षः नृपः ।

इ) अकस्मात् आगन्तुना सह मैत्री युक्ता ।

ई) क्षेत्रपतिः मृगं बन्धनात् व्यमुञ्चत् ।

२. उचितं पर्यायं चित्वा लिखत ।

अ) शृगालः स्वार्थहेतुना ________ सह मैत्रम् ऐच्छत् । (मृगेण/काकेन)

आ) फलितं मे ________ । (प्रयोजनम्/मनोरथम्)

इ) ________ बीजेभ्यः अङ्कुराः उद्भूताः । (पर्जन्यानन्तरं/शीतकालानन्तरं)

ई) प्रजाः अतीव ________ आसन् । (कृशाः/सुदृढाः)

३. लकारं लिखत ।

अ) सर्वं वस्तुजातं वसुन्धरायाः उदर एव वर्तते ।

आ) अहं प्रसन्ना भविष्यामि ।

इ) वयं सर्वे आनन्देन एकत्र वसामः ।

ई) पादास्तब्धीकृत्य तिष्ठ ।

उ) लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा ।

४. विग्रहवाक्याणां समासनामभिः मेलनं कुरुत ।

समासविग्रहः	समासनाम
१. चिन्तया आकुलः	षष्ठी-तत्पुरुषः
२. धनं च धान्यानि च पुष्पाणि च फलानि च	पञ्चमी-तत्पुरुषः
३. चोरलुण्ठकेभ्यः भयम्	इतरेतरद्वन्द्वः
४. प्रजाहिते दक्षः	तृतीया-तत्पुरुषः
५. जलस्य व्यवस्थापनम्	कर्मधारयः
६. प्रयागं नाम क्षेत्रम्	सप्तमी-तत्पुरुषः

समासविग्रहः	समासनाम
१. मृगः च शृगालः च	सप्तमी-तत्पुरुषः
२. क्षुद्रा बुद्धिः यस्य सः	कर्मधारयः
३. विद्यया विहीनः	अव्ययीभावः
४. नीत्यां निपुणाः	तृतीया-तत्पुरुषः
५. अहनि अहनि	बहुव्रीहिः
६. विविधानि बीजानि	इतरेतरद्वन्द्वः

समासविग्रहः	समासनाम
१. न परिचितः	षष्ठी-तत्पुरुषः
२. लगुडं हस्ते यस्य सः	बहुव्रीहिः
३. शुकाः च सारिकाः च	इतरेतरद्वन्द्वः
४. क्षेत्राणां पतिः	नञ्-तत्पुरुषः

५. योग्यं क्रियापदं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

अ) त्वं धनुः ______ । (त्यज/त्यजतु)

आ) त्वं प्रयत्नेन कृषिकार्यं ______ । (करोति/करोषि)

इ) त्वमात्मानं मृतवत् ______ । (सन्दर्शय/सन्दर्शयतु)

ई) भवान् अपि अपरिचितः एव ______ । (आसीः/आसीत्)

६. योग्यं वाच्यपर्यायं चिनुत ।

अ) पृथुभूपेन धनुः सज्जीकृतम् । (कर्तृवाच्यम्/कर्मवाच्यम्)

आ) क्षेत्रपतिना पाशः योजितः । (कर्तृवाच्यम्/कर्मवाच्यम्)

इ) अहं शब्दं करोमि । (कर्तृवाच्यम्/कर्मवाच्यम्)

ई) धीराः न्याय्यात्पथः पदं न प्रविचलन्ति । (कर्तृवाच्यम्/कर्मवाच्यम्)

७. उचितं कारणं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

अ) पृथुवैन्यः स्वप्रजाः दृष्ट्वा चिन्ताकुलः जातः यतः ______________________ ।

१. तस्य प्रजाजनाः परस्परं वादविवादं कुर्वन्ति ।

२. तस्य प्रजाजनाः पशुवत् जीवन्ति ।

आ) भूम्या धनधान्यपुष्पफलानि स्व-उदरे निहितानि यतः ______________________ ।

१. वेनभूपः दुःशासकः आसीत् ।

२. भूमिः स्वभावेन कृपणा आसीत् ।

इ) पृथुभूपेन स्वधनुः सज्जीकृतम् यतः ______________________ ।

१. सः शत्रुं हन्तुम् इच्छति स्म ।

२. सः धनधान्यादि सर्वं वस्तुजातं वसुन्धरायाः प्राप्तुम् इच्छति स्म।

ई) पृथुभूपस्य प्रजाजनाः सन्तुष्टाः अभवन् यतः ______________________ ।

१. ते प्रभूतं धान्यम् अलभन्त ।

२. ते प्रभूतं सुवर्णम् अलभन्त ।

उ) शृगालः मृगेण सह सख्यम् इच्छति यतः ______________________ ।

१. शृगालः मृगमांसं खादितुम् इच्छति ।

२. शृगालः मृगे स्निह्यति ।

ऊ) जम्बूकः मनसि आनन्दितः यतः ______________________ ।

१. मृगः पाशैः बद्धः ।

२. जम्बूकस्य अन्येन सह मित्रता अभवत् ।

ए) क्षेत्रपतिः मृगं बन्धनात् व्यमुञ्चत् यतः ______________________ ।

१. सः 'मृगः मृतः' इति चिन्तितवान् ।

२. पाशबद्धं मृगं दृष्ट्वा तस्य हृदयं करुणया अद्रवत् ।

क्रीडत-नन्दत ।

अनन्त्यवाक्यरचना

प्रथमः बालः एकस्य शब्दस्य कथनेन कस्यचित् वाक्यस्य आरम्भं कुर्यात् । द्वितीयः बालः प्रथमेन बालकेन उक्तं शब्दम् उच्चार्य तस्य वाक्यस्य अनुवर्तनरूपेण स्वयमपि एकं शब्दं योजयेत् । तृतीयः तृतीयम् । चतुर्थः चतुर्थम् एवम् अग्रेऽपि । परन्तु कोऽपि वाक्यस्य समाप्तिं न कुर्यात् । यः तथा करोति सः गणात् बाह्यः भवति । उदा. - - - १. कस्मिंश्चित् - - - २. कस्मिंश्चित् ग्रामे - - - ३. कस्मिंश्चित् ग्रामे कश्चन - - - ४. कस्मिंश्चित् ग्रामे कश्चन कृपणः - - -

अत्र 'आसीत्' इति यदि उच्यते तर्हि वाक्यं समाप्तं भवति । यः तत् कथयति सः बाह्यः भवति। अतः सः केनापि प्रकारेण वाक्यम् अग्रेऽपि अनुवर्तयितुं प्रयत्नं कुर्यात् शिक्षकः किञ्चित् साहाय्यं कर्तुम् अर्हति ।

- क्रीडावल्ली-पुस्तकात् ।

व्यञ्जनान्ताः ।

शब्दसृष्टिं पश्यत ☺

अमर्त्यः

निर्जरः, अमरः, देवः, प्रभुः

त्रिदशः, विबुधः, सुरः, **भगवान्**

आदित्यः

मित्रः, दिनकरः, दिवाकरः, सूर्यः

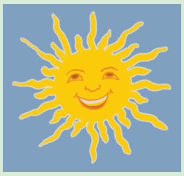

रविः, भास्करः, चण्डांशुः, **भास्वान्**

'वत्' – प्रत्ययान्ताः	'मत्' – प्रत्ययान्ताः
भग**वान्**	श्री**मान्**
भास्**वान्**	शक्ति**मान्**
विद्या**वान्**	बुद्धि**मान्**
गुण**वान्**	आयुष्**मान्**
ज्ञान**वान्**	हनु**मान्**
कला**वान्**	कीर्ति**मान्**

वत्/मत् प्रत्ययः स्वामित्वं दर्शयति। एते वत्/मत् प्रत्ययान्ताः ।

एतान् व्यञ्जनान्तान् अवगच्छत ।

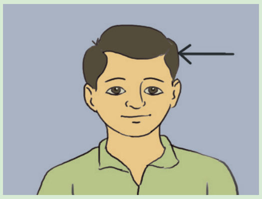

शिरः
(शिरस्)

अध्वा
(अध्वन्)

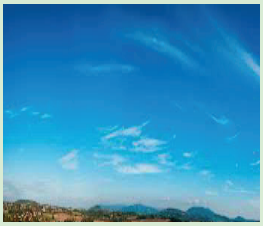

व्योम
(व्योमन्)

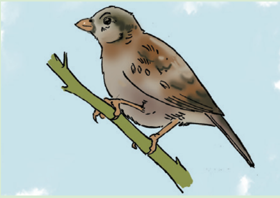

पक्षी
(पक्षिन्)

ब्रह्मा
(ब्रह्मन्)

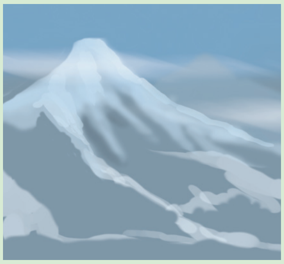

हिमवान्
(हिमवत्)

भाषासूत्रम् - १

अन्तम्	पुंलिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्	नपुंसकलिङ्गम्
सकारान्ता:	चन्द्रमस्	अप्सरस्	पयस्
तकारान्ता:	मरुत्	तडित्	जगत्
वत/मत्-प्रत्ययान्ता:	भगवत्/श्रीमत् }	ई प्रत्ययं योजयित्वा नदी-शब्दवत् रूपाणि।	जगत् - शब्दवत्
इन्नन्ता:	शशिन् }	यथा भगवती, श्रीमती, शशिनी, योगिनी	भाविन्
अन्नन्ता:	राजन्/आत्मन्	-	नामन्/वर्त्मन्
चकारान्ता:	पयोमुच्	वाच्	-
जकारान्ता:	वणिज्	स्रज्	-
शकारान्ता:	-	दिश्	-

भगवत् - वत्प्रत्ययान्तं विशेषणं पुंलिङ्गम् । **श्रीमत् - मत्प्रत्ययान्तं विशेषणं पुंलिङ्गम् ।**

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
भगवान्	भगवन्तौ	भगवन्त:	प्रथमा	श्रीमान्	श्रीमन्तौ	श्रीमन्त:
भगवन्तम्	भगवन्तौ	भगवत:	द्वितीया	श्रीमन्तम्	श्रीमन्तौ	श्रीमत:
भगवता	भगवद्भ्याम्	भगवद्भि:	तृतीया	श्रीमता	श्रीमद्भ्याम्	श्रीमद्भि:
भगवते	भगवद्भ्याम्	भगवद्भ्य:	चतुर्थी	श्रीमते	श्रीमद्भ्याम्	श्रीमद्भ्य:
भगवत:	भगवद्भ्याम्	भगवद्भ्य:	पञ्चमी	श्रीमत:	श्रीमद्भ्याम्	श्रीमद्भ्य:
भगवत:	भगवतो:	भगवताम्	षष्ठी	श्रीमत:	श्रीमतो:	श्रीमताम्
भगवति	भगवतो:	भगवत्सु	सप्तमी	श्रीमति	श्रीमतो:	श्रीमत्सु
हे भगवन्	हे भगवन्तौ	हे भगवन्त:	सम्बोधनम्	हे श्रीमन्	हे श्रीमन्तौ	हे श्रीमन्त:

भगवत् इव अन्ये शब्दा:- क्षमावत्, हिमवत्, बलवत्, दयावत्, हनुमत्, बुद्धिमत्, शक्तिमत् इत्यादय: ।
गतवत्, पठितवत्, दृष्टवत्, नीतवत् इत्यादीनि कर्तरि भू.धा. विशेषणानि 'भगवत्' शब्दवत् प्रपद्यन्ते ।

- शशिन् शश-इन् (**इन् प्रत्यय: स्वामित्वं दर्शयति**) 'शश:' नाम शशक: । शश: यस्य (अङ्के) अस्ति स: शशी।

शशिन् - इन्नन्तं विशेषणं पुंलिङ्गम् । **भाविन् - इन्नन्तं विशेषणं नपुंसकलिङ्गम् ।**

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
शशी	शशिनौ	शशिन:	प्रथमा	भावि	भाविनी	भावीनि
शशिनम्	शशिनौ	शशिन:	द्वितीया	भावि	भाविनी	भावीनि
शशिना	शशिभ्याम्	शशिभि:	तृतीया	भाविना	भाविभ्याम्	भाविभि:
शशिने	शशिभ्याम्	शशिभ्य:	चतुर्थी	भाविने	भाविभ्याम्	भाविभ्य:
शशिन:	शशिभ्याम्	शशिभ्य:	पञ्चमी	भाविन:	भाविभ्याम्	भाविभ्य:
शशिन:	शशिनो:	शशिनाम्	षष्ठी	भाविन:	भाविनो:	भाविनाम्
शशिनि	शशिनो:	शशिषु	सप्तमी	भाविनि	भाविनो:	भाविषु
हे शशिन्	हे शशिनौ	हे शशिन:	सम्बोधनम्	हे भाविन्/ भावि	हे भाविनी	हे भावीनि

शशिन् इव अन्ये शब्दा:- स्वामिन्, प्राणिन्, विद्यार्थिन्, शाखिन्, योगिन्, संन्यासिन्, वाजिन्, श्रेष्ठिन् इत्यादय: ।

चन्द्रः	शशिन्
चन्द्रः गगने वर्तते । रात्रौ वयं चन्द्रं पश्यामः ।	शशी गगने वर्तते । रात्रौ वयं _____पश्यामः।
चन्द्रेण एव निशायाः शोभा वर्धते ।	_____ एव निशायाः शोभा वर्धते ।
चन्द्राय सर्वे स्पृहयन्ति ।	_____ सर्वे स्पृहयन्ति ।
चन्द्रात् मानवाः प्रकाशं लभन्ते ।	_____ मानवाः प्रकाशं लभन्ते ।
सुधांशुः शशाङ्कः, चन्द्रमाः इत्येतानि	सुधांशुः शशाङ्कः, चन्द्रमाः इत्येतानि
चन्द्रस्य अन्यानि नामानि ।	_____ अन्यानि नामानि।
चन्द्रे कलङ्काः अपि सन्ति ।	_____ कलङ्काः अपि सन्ति ।
हे चन्द्र, मह्यं मनःसामर्थ्यं यच्छ ।	हे _____, मह्यं मनःसामर्थ्यं यच्छ ।

आत्मन् – अन्नन्तं पुंलिङ्गं नाम । **राजन् – अन्नन्तं पुंलिङ्गं नाम।**

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
आत्मा	आत्मानौ	आत्मानः	प्रथमा	राजा	राजानौ	राजानः
आत्मानम्	आत्मानौ	आत्मनः	द्वितीया	राजानम्	राजानौ	राज्ञः
आत्मना	आत्मभ्याम्	आत्मभिः	तृतीया	राज्ञा	राजभ्याम्	राजभिः
आत्मने	आत्मभ्याम्	आत्मभ्यः	चतुर्थी	राज्ञे	राजभ्याम्	राजभ्यः
आत्मनः	आत्मभ्याम्	आत्मभ्यः	पञ्चमी	राज्ञः	राजभ्याम्	राजभ्यः
आत्मनः	आत्मनोः	आत्मनाम्	षष्ठी	राज्ञः	राज्ञोः	राज्ञाम्
आत्मनि	आत्मनोः	आत्मसु	सप्तमी	राज्ञि, राजनि	राज्ञोः	राजसु
हे आत्मन्	हे आत्मानौ	हे आत्मानः	सम्बोधनम्	हे राजन्	हे राजानौ	हे राजानः

जन्मन् – अन्नन्तं नपुंसकलिङ्गं नाम । **नामन् – अन्नन्तं नपुंसकलिङ्गं नाम ।**

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
जन्म	जन्मनी	जन्मानि	प्रथमा	नाम	नामनी–नाम्नी	नामानि
जन्म	जन्मनी	जन्मानि	द्वितीया	नाम	नामनी–नाम्नी	नामानि
जन्मना	जन्मभ्याम्	जन्मभिः	तृतीया	नाम्ना	नामभ्याम्	नामभिः
जन्मने	जन्मभ्याम्	जन्मभ्यः	चतुर्थी	नाम्ने	नामभ्याम्	नामभ्यः
जन्मनः	जन्मभ्याम्	जन्मभ्यः	पञ्चमी	नाम्नः	नामभ्याम्	नामभ्यः
जन्मनः	जन्मनोः	जन्मनाम्	षष्ठी	नाम्नः	नाम्नोः	नाम्नाम्
जन्मनि	जन्मनोः	जन्मसु	सप्तमी	नाम्नि,नामनि	नाम्नोः	नामसु
हे जन्म	हे जन्मनी	हे जन्मानि	सम्बोधनम्	हे नामन्/ नाम	हे नामनी/ नाम्नी	हे नामानि

'आत्मन्'– अनुसारम् – महात्मन्, अध्वन्, यज्वन्, ब्रह्मन्, अश्मन् इत्यादीनि ।
'राजन्' – अनुसारम् – ग्रावन्, मूर्धन्, महिमन्, गरिमन्, लघिमन्, सीमन् (स्त्री.), प्रेमन् इत्यादीनि ।
'जन्मन्' – अनुसारम् – कर्मन्, वर्त्मन्, भस्मन्, ब्रह्मन्, सद्मन् इत्यादीनि ।
'नामन्' – अनुसारम् – हेमन्, व्योमन्, प्रेमन्, सामन्, दामन्, धामन्, लोमन् इत्यादीनि ।

*** ब्रह्मन् तथा प्रेमन् – पुंलिङ्गे नपुंसकलिङ्गे च वर्तेते ।**

वाच् – चकारान्तं स्त्रीलिङ्गं नाम । **दिश् – शकारान्तं स्त्रीलिङ्गं नाम ।**

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
वाक्-वाग्	वाचौ	वाचः	प्रथमा	दिक्-दिग्	दिशौ	दिशः
वाचम्	वाचौ	वाचः	द्वितीया	दिशम्	दिशौ	दिशः
वाचा	वाग्भ्याम्	वाग्भिः	तृतीया	दिशा	दिग्भ्याम्	दिग्भिः
वाचे	वाग्भ्याम्	वाग्भ्यः	चतुर्थी	दिशे	दिग्भ्याम्	दिग्भ्यः
वाचः	वाग्भ्याम्	वाग्भ्यः	पञ्चमी	दिशः	दिग्भ्याम्	दिग्भ्यः
वाचः	वाचोः	वाचाम्	षष्ठी	दिशः	दिशोः	दिशाम्
वाचि	वाचोः	वाक्षु	सप्तमी	दिशि	दिशोः	दिक्षु
हे वाक्/वाग्	हे वाचौ	हे वाचः	सम्बोधनम्	हे दिक्/दिग्	हे दिशौ	हे दिशः

'वाच्' शब्दवत्- त्वच् (स्त्री.), पयोमुच् (पुं.) इत्यादयः। 'दिश्' शब्दवत्- दृश् इत्यादयः।

वणिज् – जकारान्तं पुंलिङ्गं नाम । **स्रज् – जकारान्तं स्त्रीलिङ्गं नाम ।**

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
वणिक्/ग्	वणिजौ	वणिजः	प्रथमा	स्रक्/ग्	स्रजौ	स्रजः
वणिजम्	वणिजौ	वणिजः	द्वितीया	स्रजम्	स्रजौ	स्रजः
वणिजा	वणिग्भ्याम्	वणिग्भिः	तृतीया	स्रजा	स्रग्भ्याम्	स्रग्भिः
वणिजे	वणिग्भ्याम्	वणिग्भ्यः	चतुर्थी	स्रजे	स्रग्भ्याम्	स्रग्भ्यः
वणिजः	वणिग्भ्याम्	वणिग्भ्यः	पञ्चमी	स्रजः	स्रग्भ्याम्	स्रग्भ्यः
वणिजः	वणिजोः	वणिजाम्	षष्ठी	स्रजः	स्रजोः	स्रजाम्
वणिजि	वणिजोः	वणिक्षु	सप्तमी	स्रजि	स्रजोः	स्रक्षु
हे वणिक्/ग्	हे वणिजौ	हे वणिजः	सम्बोधनम्	हे स्रक्/ग्	हे स्रजौ	हे स्रजः

'वणिज्' शब्दवत् – ऋत्विज्, भिषज् इत्यादयः ।

जिज्ञासापत्रम्

१) स्तम्भपूरणं कुरुत ।

*		स्वरान्तम्		व्यञ्जनान्तम्	
चित्रम्		प्रातिपदिकम्	प्रथमा ए.व.	प्रातिपदिकम्	प्रथमा ए.व.
१.		नृप		राजन्, भूभृत्, क्ष्माभृत्, महीक्षित्	
२.		जलद		पयोमुच्	

२) चतुर्थपदं लिखत

अ) वाणी – वाण्या :: वाच् – ______ । आ) जल – जलात् :: पयस् – ______ ।

इ) प्राज्ञ – प्राज्ञान् :: धीमत् – ______ । ई) नदी – नदीनाम् :: सरित् – ______ ।

३) वाक्यार्थमेलनं कुरुत ।

अ) भूभृत् पृथिवीं रक्षति ।	अ) गीर्वाणवाणी देवभाषा ।
आ) व्योम्नि विहायसः विहरन्ति ।	आ) विश्वं भगवता सृष्टम् ।
इ) संस्कृतवाग् विबुधभारती ।	इ) आकाशे खगाः उड्डयन्ते ।
ई) श्रीकृष्णस्य मस्तके मुकुटं भाति ।	ई) गोविन्दस्य मूर्ध्नि किरीटं विराजते ।
उ) जगत् ईश्वरेण निर्मितम् ।	उ) राजा मेदिनीं प्रतिपालयति ।

४) तालिकां पूरयत ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
१. हेम	______/______	______	प्रथमा
२. ______	विद्यावन्तौ	______	द्वितीया
३. ______	त्वग्भ्याम्	______	तृतीया
४. ______	ब्रह्मभ्याम् (पुं.)	______	चतुर्थी
५. भिषजः	______	______	पञ्चमी
६. ग्राव्णः	______	______	षष्ठी
७. ______	______	योगिषु	सप्तमी
८. ______	______	हनुमन्तः	सम्बोधनम्

५) योग्यं रूपं योजयत ।

अ) सीता ______ रत्नहारं यच्छति । (हनुमत्) आ) तारकाः ______ शोभन्ते । (व्योमन्)

इ) प्रजापालनं ______ कर्तव्यम् । (राजन्) ई) मम मित्रस्य ______ नसीरः । (नामन्)

उ) हे ______, किं करवाणि ? (स्वामिन्)

पठत–बोधत ।

उपपदविभक्तयः

१. न हि सुखं **दुःखैः विना** लभ्यते ।

२. **विना पुरुषकारेण** न च दैवं सुसिध्यति ।

३. न **काचस्य कृते** जातु युक्ता मुक्तामणेः क्षतिः ।

४. **नमो देव्यै** महादेव्यै शिवायै सततं नमः ।

५. तस्मै **श्रीगुरवे नमः** ।

पठत–बोधत–कण्ठस्थीकुरुत ।

कारकाणि

[१]कर्ता [२]कर्म च [३]करणं [४]सम्प्रदानं तथैव च ।

[५]अपादान–[६]अधिकरणमित्याहुः कारकाणि षट् ।।

शब्दानुक्रमणिका

[१]रामो [२]हरिः [३]करी [४]भूभृद् [५]भानुः [६]कर्ता च [७]चन्द्रमाः ।

[८]तस्थिवान् [९]भगवान् [१०]आत्मा दर्शैते **पुंसि** नायकाः ।।

[१]रमा [२]रुचिर् [३]नदी [४]धेनुर् [५]वाग् [६]धीः [७]सरिद्–अनन्तरम् ।

[८]क्षुत् [९]प्रावृट् च [१०]शरच्चैव दर्शैते **स्त्रीषु** नायकाः ।।

[१]ज्ञानं [२]दधि [३]पयो [४]वर्म [५]धनुर् [६]वारि [७]जगत् तथा ।

[८]मधु [९]नाम [१०]मनोहारि दर्शैते तु **नपुंसके** ।।